

**İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

Cilt / Vol: 7, Sayı/Issue: 1, 2018

Sayfa: 518-527

Received/Geliş: Accepted/Kabul:
[07-03-2018] – [09-03-2018]

Yeni İslam Düşünürleri

(Book Review-Kitap Tanıtımı)

Necmettin Çalışkan

Yrd. Doç. Dr., Mustafa K. Üniv. İlahiyat Fakültesi

Asst.Prof., Mustafa K. Univ. Faculty of Theology

0000-0003-2877-115X

ncaliskan@beyza.net

Rachid Benzine, Çev., Talat Kılıç, 225 sf., Sitare Yayıncılık, 2017, Ankara

Eser, başta giriş olmak üzere sekiz ana makaleden oluşmaktadır. Her makale başlığa uygun olarak ilgili düşünürün fikirlerini ihtiva edecek, Kur'ân ve Kur'ân yorumuna dair yaklaşımlarını özetleyecek şekilde kaleme alınmıştır. Yazar giriş olarak "İslam ve Modern Meydan Okumalar" başlığı altında eserin genel serencamını anlatmıştır. Eserin anlaşılmasını kolaylaştıracak önemli noktalar şunlardır;

*İslam'ın yalnızca tinsel bir gerçeklik olmadığı, bunun yanında uyanışın ve entelektüel bir dünya görüşünün ortaya çıkmasına zemin hazırladığının göz ardı edilmesi meselesi,

*İdeolojik manipülasyonlardan uzak kalmak suretiyle, İslam'ın anlaşılmasında sorunu; yeni İslam düşünürlerinin bu noktadaki samimi ve bilimsel post yapısalcı yaklaşımlarının değerinin bilinmemesi meselesi,

*Diğer taraftan Protestan reformu karşısında Müslüman reformunun ne anlama geldiğinin izahının gerekliliği,

*Yeni düşünürlerin ortaya çıkmalarına neden olan sömürgeci güçlere verilen bağımsızlık mücadelelerinin fikrîsel düzleme ne tür etkilerinin olduğu,

*Yeni düşünürlerin iç düşman olarak algılanıp, konformist liberaller veya gelenekçi radikaller tarafından yaşadıkları sürgünlerin mantığının iyi anlaşılması,

*Yeni düşünürler ve bilimsel modernizmin temellerinin İslami bakışa entegre edilmesi sorunsalı,

*Akılcı düşüncenin post modern öncüleri olarak Muhammed Abduh, Fazlurrahman, Halefullah, Taha Hüseyin, Ebu Zeyd, Ali Aburrazık, Muhammed İkbâl ve Muhammed Taha gibi âlimlerin zihin haritalarının keşfinin önemi,

*Modernliğin batı kaynaklı olmak zorunda olmadığına anlaşılması sorunu; bu konuda sert eleştirileriyle yeni düşünürler batı nezdinde hep tehlikeli olarak algılanmış ve hücumu uğramışlardır.

Bu minvalde yeni düşünürlerin genel olarak fikirlerini şu şekilde deklare edebiliriz;

*Bilgi, ulema sınıfına özgü bir şey değildir. Bu nedenle bilgi, özgür beyinlerle siyasi ve sosyal yaşam modellerine dönüştürülmelidir.

*Müslümanların geçmişi kutsal bir tarih değildir. Ancak insanlık tarihinin önemli bir parçası olarak ele alınmalıdır.

*Yenilenme, aynı zamanda geçmişin yıkıcı bir araştırmasıyla başlayan reformdur.

*Dini söylemin yenilenmesine çağrı, özgürlüğe ve engelleri aşmaya yol almaktır.

*Dini söylemi kendi politik araçları olarak görenlere karşı bir nevi başkaldırıdır. (Burada yazar, dini söylemin otoriter hale gelmesini Kur'an'ın tek başına otoriterliğine zarar vereceğini düşünüyor.)

Son olarak, vahyin anlaşılması konusundaki metodik farklılıkların ve anlamlandırma sürecinin tanımlanmasının gerekliliği üzerinde duran yazar, "Kur'an yorumuna açık bir metin olarak tartışılabilir" sonucuna ulaşmaktadır.

Birinci bölümde "Ön Reformculardan Yeni Düşünürlere" adlı başlık yer almaktadır. Bu başlığın belli noktalardaki önemli hususlarını şu şekilde özetleyebiliriz;

Öncelikle modernliğe girerken göz önünde tutulan şimdiki zaman bilinci Müslüman kalmanın kazanımıdır. Fiili İslami Rönesans, 18. ve 19.

yüzyıldaki sosyal, ekonomik ve politik parçalanmışlığa tepki olarak doğmuştur. Sudan, Cezayir ve Endonezya'da ortaya çıkan direniş, İslami yenilenmeye kapı aralamıştır. 19. yüzyılda batının baş döndüren hamlelerine karşı, Müslümanların uyuşukluğu ve ataletin söz konusu olduğu da açıktır. Geline son noktada Suudilerin İngilizler tarafından Arabistan tahtına geçirilmesi ve İsrail'in ortaya çıkmasına neden olan parçalanmalardır.

13. yüzyıldan itibaren kapatılan içtihat kapısının ulema sınıfının bilgiyi tekellerine almasına neden olmuş her yeni hareket ve fikir küfürle suçlanarak derdest edilmiştir. Bu noktada öncü reformcular olarak adlandıracağımız iki isim Arabistan'da Muhammed bin Abdülvahhab, Hindistan'da ise Şah Veliyyullah ortaya çıkmıştır.

Yazar, Muhammed bin Abdülvahhab ile ilgili öne çıkan hususları şöyle sıralamıştır; Öncelikle onun bağınaz Sünni hukuk ekolünü benimsediğini, diğer taraftan aklın özerkliğini reddederek katı bir tek tanrılığa geri dönmeyi hedeflediğini, tasavvuf, bid'at türbe gibi bir takım oluşumları reddettiğini ve bu durumun onu hoşgörüsüz bir radikalizme sürüklediğini ifade etmiştir.

Diğer taraftan Hindistan'da çıkan Şah Veliyyullah Dihlevi ise; genellikle aklı uzlaştırmaya çalışmıştır. Özgür ve dinamik bir yapıya sahip bir birey olan Şah Veliyyullah aynı zamanda Şiileri ve Sünnileri de uzlaştırma gayreti içerisine girmiştir. İslam'da dini düşünceyi yeniden yapılandırmayı başaran ilk Müslüman düşünür olarak kabul edilir. Ona göre Müslümanların yaşadıkları en önemli sorun, özellikle Haçlı seferleri, Osmanlı'nın yıkılışı, Bizans'ın varlığı, sömürgeci devletlerin istilası ve İsrail ile ilgili gerilimlerin ortaya çıkardığı batıyla karşılaşma gerçeğidir. Özellikle Napolyon'un Mısır'ı işgali sadece askeri değil fikri ve fenni olarak algılanmalıdır. Napolyon açısından bu sadece bir askeri başarı değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir başarıdır.

Batıyla karşılaşılmaya birçok ülkede bir takım tepkiler doğmuş. Örneğin; Mısır'da Mehmet Ali, *Şeyh Rafi el-Tahtavi ve Taha Hüseyin*, Tunus'ta Bahan Hayrettin, Türkiye'de ise Mustafa Kemal Atatürk'ün yenilenme ve batıcılık anlayışıyla ön plana çıktığını vurgulamıştır.

Yazar, dört modernist büyük ismi zikretmiş ve bu alimlerle ilgili kısa ve genel bilgiler vermiştir. Bu düşünürler; Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Seyit Ahmet Han'dır.

Her bir yenilikçinin öne çıkan özelliklerini sıralamış; örneğin, Cemaleddin Afgani, Nahda'nın öncüsü olarak kabul edilmiş, sömürgeciliğe karşı İslam'ın birliğini ve reformizmi dillendiren biri olarak ön plana çıkmıştır.

Mısır'da ortaya çıkan Muhammed Abduh ise, popüler sofizm diyebileceğimiz bir akımın öncüsü olmuştur. Batıl inançlar ve aydınlanmanın Müslümanları ciddiyyetenden ve dinamizmden uzak olmaları, geriliğin ana sebebidir. Akli ön plana çıkartıp ictihatla yenileşmeyi önceler. Diğer taraftan diyalog ve hoşgörü akli ve bilimsel sahada işbirliğini önceler. Onun *Menar Tefsiri* ve *Risaletü't-Tevhid adlı eserleri de İslam düşünce tarihinde öne çıkmıştır.*

Suriye'deki Reşid Rıza ise Abduh'u takip etse de referans kaynakları Ahmed bin Hanbel ve İbni Teymiye olmuştur. Katı gelenekçi bir çizgiye dönen Reşid Rıza da geçmiş hayranlığı mevcut olsa da siyaseten şura modelini önermiştir.

Hindistan'da Seyit Ahmet Han ismiyle ön plana çıkan özellikler şunlardır; O Kur'an'ı akıl ve bilimle uzlaştırmaya gayret etmiş, diğer dinlere açılımı desteklemiştir. Ayrıca râvilerin güvenilir bir bağının olmadığı düşüncesini savunmuştur.

Reformculuk, 19. yüzyılın ortalarından 1935-1940'lara kadar geçen bir asırlık süreyi kapsamaktadır. Reformcu akımın bugün aktif olan iki kolu mevcuttur; Birinci kolunu Hasan el-Benna ve Mevdudi oluştururken diğer kolunu Muhammed İkbal ve Ali Abdurrazık oluşturmaktadır.

Hasan el-Benna, "Müslüman Kardeşlerin" kurucusudur. Onun adalet, halkçılık, batı değerlerini red, Kur'an ve sünneti öne çıkarma fikri, "Müslüman Kardeşler" cemiyetinin temel esaslarını oluşturmaktadır. Mevdudi ise batıyı eleştirmekle işe başlamakta, İngiliz sömürgeciliğine bir tepki olarak fikirlerini geliştirmekte, aynı zamanda İslam'ın modern ideolojilere bir alternatif olduğunu yüksek sesle dile getirmektedir. Bu kolun fikirleri Seyyid Kutub ile eylemci akımları ortaya çıkaran bir dönüşüm geçirmiştir.

İkinci kolda öne çıkan İkbal'in yapısı biraz daha farklıdır. O entelektüel ilerleme ve dini kimlik arasında bir senteze dayanan dini düşüncenin canlandırılmasını savunmuştur. Açık bir İslam ve toplum savunusu

geliştirmiştir. Ali Abdurrazık ise hilafeti savunmuş ancak vahye dayalı bir yetkinin varlığını kabul etmemiştir. Peygamberlik özel bir durumdur. Bu nedenle o dini ve politikayı bir birinden ayırmıştır.

İkinci bölümde yazar, “Din Anlayışının Genişleme ve Kaynaşma Kuramı” başlığı altında Abdülkerim Suruş ismini ön plana çıkarmıştır. Abdülkerim Suruş ile “bilimler felsefesinin keşfi” düşüncesi İslam açısından ortaya konmuş, bu noktada ise alimin düşüncelerinde *Karl Popper* ile *Thomas Kuhn* etkili olmuştur.

Din ile din anlayışının bir birinden ayrılması gerektiğini düşünen Abdülkerim Suruş Mevlana’nın Mesnevileri üzerine de çalışmıştır. O, Tanrı ve din, insanlığın doğası hakkındaki sezgileri Mevlana’nın eseri ile keşfettiğini söyler.

Abdülkerim Suruş, din adamlarından kurulu bir hükümetin anlayıştan yoksun olacağını düşünür. Din adamları sınıfının özel ayrıcalıklara sahip olmamaları gerektiğini savunduğu için mollalar tarafından sert bir şekilde kınanmıştır. ABD’ye sürgüne giden düşünür, Harvard Üniversitesinde çalışmıştır. Dinin özünü gölgeleyen durgun ve gereksiz anlayışların/unsurların, dindarlıkla ilişkilerinin kesilmesini istemektedir. Mesele, dinin temellerinin yeniden değerlendirilmesidir.

Dinin öncüleri değil, yorumcuları olduğunu ifade eden düşünür, “Peygamberin ağzına kendi sözlerini yerleştirmek ve durumu kendimize mal etmek sakıncalıdır” der.

İslam’a zarar veren iki yaklaşımı ön plana çıkaran düşünür; ilkinin, dinin ideolojileştirilmesi, ikincisinin ise, İslam’ın hukuki bakış açısına aşırı vurgu yapılması olduğunu söyler. *Mutezile akılcılığına katılır. Abduh ve İkbâl ile aynı kaygıları taşır.*

Düşünürün öne çıkan beş özelliğini şöyle sıralayabiliriz; Yorumsal akla karşı eleştirel aklın ikame edilmesi, mutlaklığa karşı şüphecilik, ödevlere karşı haklar, tinsellikle akli birleştiren, iyice düşünülmüş ve bilgili bir dindarlık ve sevgi dininin gerekliliği hususudur.

Üçüncü bölümde yazar, "Çağdaş İslam'da Akla Gelen, Akla Gelmeyen ve Akla Gelmemiş Olan" başlığı altında Muhammed Arkun'un görüşlerini incelemeye tabi tutmuştur.

Muhammed Arkun, Arapça'nın bir kültür olmadığını düşünen bir üniversitede eğitim görmüştür. Ciddi bir yabancı etkisinin olduğu Cezayir'de Kabilli bir mülteci gibi yaşamıştır. *İbn-i Miskeveyh üzerine çalışması, dini akla felsefi anlayış unsurlarını sokmuştur. Dinin eleştirel bir vizyonla değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Dinin devletleşmesine karşıdır. Dinsel olgu anlayışının evrensel bir olgu olarak diriltilmesinden yanadır. Dini bilimsel olarak Protestan bir yapıya benzetir. Ancak Emevi eliyle bu özgürlüğe el konulduğu ölçüde siyasi olarak din Katolikleştirilmiştir. Geleneksel dini metinlerin eleştirisini üçlü bir kavramla ele alır; Birincisi ithal etmek, ikincisi yerinden oynatmak, üçüncüsü de geride bırakmaktır.*

Arkun, dinin anlamı ve düzeyini de üç kısımda inceler; İlki "din gücü"dür. Kur'an, kendine has bir üslupla bireye bir bakış açısı oluşturmaya gayret ederek onu isteklendirir. İkincisi, "din biçimidir". Dinin zamanla ortaya çıkan saptırılmış görünümünün ilk biçimiyle ortaya çıkan tarihi kopuşun temellerini anlamadır. Üçüncüsü; "bireysel din"dir. "Her bireyin yaşadığı dinin, subjektif boyutlarının olduğunu anlamak, dini ve siyasi güçler, yaratıcılıktan ziyade mitolojik bir subjektif varoluşu öncelerler" demektedir.

Uygulamalı İslam biliminin önemine işaret eden Arkun, bu noktada geleceği inşa etmek için geçmişi temizleme, sömürgeciliğe karşı Arap İslam kimliğini yeniden oluşturma, modern bilimlerden yararlanarak Kur'an'ı anlama çabasını öne çıkarmak istemektedir. Ona göre dinde doğru yol olgusu her halükarda ideolojiktir. Yani tarihsel bir sürece dayanır.

O, Kur'an'ı üç düzeye ayırır; İlki vahiydir, Levh-i Mahfuz'da yazılandır. İkincisi sahabe düzeyidir, peygamberin mesajını ilk iletme sürecini esas alır. Üçüncüsü, mushaf düzeyidir, kapalı resmi gövdeye terfi ettirilmiş eksiksiz bir derlemedir.

Mushaf geleneğe dönüştürülmüştür. Ancak Arkun, mutezilenin, Kur'an'ın yaratıldığı, tarihsel olduğu ve onu anlamakla yükümlü olduğumuz düşüncesini devam ettirir.

Kur'an'ı iki önemli bakış açısıyla inceler; birincisi, dini anlamak isteyen evrensel bilincin kaynağı. İkincisi de edebi ve tarihsel bir belge olarak Kur'an'a bakıştır.

Metinlerin anlaşılması da iki türdür; birincisi, 'senkronik', yani eş zamanlı anlamadır. Burada metinler tarihi anlarında incelenir. İkincisi; 'diakronik', yani ard zamanlı anlamadır, bu da tarihi süreklilik içerisinde yer alan metinlerin ortaya çıkışını göz önünde tutar.

Kitap toplumlarını, Tanrı'nın isteğine boyun eğerek ahiret arayışına sahip toplumlar olarak tanımlayan Arkun, sadece insanlara açık olan kitap, keyfi tarihselliğin bütün baskılarına boyun eğdirilmiştir şeklinde eleştiriyi yapmaktan da geri durmaz. Dinin şiddetin kaynağı olması meselesi, "değiştirilemez olgular bütünü içerisinde devletleşmesinden kaynaklanmaktadır" demiştir.

Dördüncü bölümde Fazlurrahman ön plana çıkar. Burası "Kur'an'a ve Vahye Yeni Bir Yaklaşım" başlığı altında incelenir.

Fazlurrahman, İslam'ın çağdaş Müslümanların hayatını nasıl biçimlendireceği sorusuna cevap aramıştır. Ona göre Kur'an'a iki türlü yaklaşım vardır. İlki, bütüncül bakış açısıyla, ikincisi bir ahlak kitabı olarak. En kullanışlı yöntem Kur'an'ın ortaya çıkışının tarihsel bağlarını iyi etüt etmektir.

Kur'an'ı anlamada dört önemli aracı izah eden Fazlurrahman bunları şöyle sıralar;

- 1- Dönemin Arapçasının iyi bilinmesi,
- 2- Vahyin koşullarının iyi bilinmesi,
- 3- Nesh edilen ayetlerin bilgisi,
- 4- Ayetlerin sınırları veya genel uygulamaların bilgisidir.

O ayetler üzerinde kılı kırk yaran bir yaklaşım yerine 'tematik' bakışı doğru bulur. İyi ve kötü ahlaki kuramları, insan toplumunun faydasına, yerine getirilmiş kolektif ve bireysel iyi edimlere eşlik eden bir tanrı inancına sahip olmak zorundadır.

Kur'an etiğini üç anahtar bağlama ayırır.

- 1- İman ki bu inançtır.
- 2- İslam, Tanrıya atfetme.

3- Takva'dır ki bu da Tanrı bilincidir.

Beşinci bölümde yazar, iki düşünürü ön plana çıkarır. Bunlar; *Emin el-Hûlî ve Muhammed Halefullah*'tır. "Kur'an'ın Modern Edebi Analizinin İki Habercisi" şeklinde ortaya konulan başlık içerisinde bu iki düşünürün görüşleri incelenir.

Onlara göre Kur'an edebi bir eserdir. Söz dizimi ve uyumluluğu ile de Allah'ın yüce kelimidir. Bu nedenle onun öykülenemez olduğu kabul edilmelidir. Yapısı insanların sahip olduğu dil bilimsel kuralları yansıtsa da buradaki belagatin yüceliği onu ilahi yapar. Burada Abduh, özellikle Kur'an'ın bir tarih kitabı olmadığını, aksine birçok tarihi ve bilimsel detay ihmal edilerek, verilmek istenen mesaj üzerinde yoğunlaşıldığını vurgular.

İlk modern araştırmacı olarak isimlendirilen Emin el-Hûlî, "Kur'an'ı edebi yaklaşımla anlamaya çalışmak şarttır" der. Ona göre Kur'an'ın Arapça oluşu dil bilimsel yaklaşımı gerekli kılar. O iki yol çizer; birincisi Kur'an'ın bağlamı, yani Araplılığı. İkincisi, tek tek sözcüklerden özümlü inceleme, ama bunu yaparken tematik bir yaklaşımı göz önünde tutma. Tematik yaklaşım derken psikolojik, sosyolojik sözcük tahlillerini yapmaktan bahsetmektedir. Kur'an, bilimsellikten ziyade etik ve dini nasihatler ve kozmolojik tevhidi argümanlar sunar.

Halefullah ve Kur'an'da anlatı sanatı diyebileceğimiz yaklaşımla, "Kur'an'da anlatılar tarihsel düzenden gelmezler, edebi örnek alanına düşerler" der. Kıssalar, tarihi vesikalar değil dini ve edebi anlatılar bütünüdür. Kıssalar, motivasyon amacı güden anlatım tarzına sahiptir. Tarihten alınan olayların çekici ve söz bilimsel olarak merhametle iletilmesidir. Bu nedenle anlatılar habercinin muhatapların zihninde daha önceden var olan tarihi kişi ve olaylardır. Bu noktada Halefullah, Emin el-Hûlî gibi düşünür.

O, Kur'an anlatılarını üçe ayırır;

- 1- Tarihi ayetler; Burada olaylar tarihidir ancak amaç ders vermektir.
- 2- Parabolik ayetler; Var olabilecek veya var olmamış kişi veya olaylar betimlenir. Buradaki örnek Bakara suresinin 243, 259 ve 260. ayetleridir.
- 3- Efsanelere dayanan ayetler; İlk çağ insanları tarafından yazılan dünya edebiyat ürünüdür ve tüm dinlerle ilgilidir. Vahyin ilk muhataplarının kültürleriyle ilgilidir.

Sembolik anlatılara başvurarak, evrensel kapsamlı öğretileri temsil ederler. Örneğin; Hz. Âdem'de 'iyilik kötülük tartışması' Hz. İbrahim'de 'putperestlik', Hz. Musa ve

Firavun kıssasında da 'kibir' anlatılmak istenmiştir. Hayli cesur bir tavır sergileyen Halefullah, bu yaklaşımından dolayı zor, çetin ve baskıcı bir hayat yaşamak zorunda kalmıştır. Çünkü hasımları bu konuda müsamahakar ve hoşgörülü davranmamıştır.

Yazar bu bölümde Taha Hüseyin ve Seyyid Kutup'la ilgili birkaç noktaya işaret eder. Taha Hüseyin'le ilgili, Kur'an'ın edebi bir metin olduğu söylemi ile burada bahsi geçen düşünürlere yakın bir söylem geliştirir. O, 'Kur'an, eşsiz özel estetik bir boyutu olan kitaptır' der. Aynı zamanda önceki kitaplarda var olan hikayelerin tekrarı onun ilahi bir metin olduğunun kanıtıdır. Seyyid Kutub ise burada Kur'an'ın edebi bir üslubunun ruha coşku veren bir anlatıya sahip olduğunu, Kur'an'ın sonsuz katıksız ve sanatsal güzelliğinin varlığına dikkat çeker.

Altınca bölümde yazar, "Manipülasyondan Yorum Bilim Yöntemine, Kur'an'la İlgili Metin Yorumu" başlığı altında Nasr Hamid Ebu Zeyd'i inceler.

Burada düşünür, *Emin el-Hûlî'nin izinden gitmiştir. O, Kur'an'ın anlaşılması konusunda iki büyük amacı önceler;*

- 1- *Edebi eleştiri ve yaklaşımda Kur'an incelemelerini yeniden birleştirmek,*
- 2- *İdeolojik manipülasyonlardan ve çıkarılardan uzak kalarak, İslam'ı nesnel bir anlayışla ele almaktır.*

Kendisi Mısır'da büyük infial uyandıran "Ebu Zeyd davası"nın sanığıdır. Çalışmaları dinen yıkıcı bulunarak hakkında dava açılır.

Yedinci bölüme geldiğimizde burada dikkati çeken düşünür, "Abdulmecit Çarfi" dir.

"Yeni Bir Peygamberlik Mührü Anlayışı" başlığı altında incelenen bu bölümün önemli noktaları şöyledir; Kur'an'ı bugünkü özümle mevcut durumumuzla dinlemek zorundayız. Reform, dinin içinden yapılır, dışardan gelmez. Bu nedenle doğrudan peygambere gidilmeli, ilk muhatapların anlayış şekli ortaya konulmalıdır. Reform, hadislerle olacak gibi değildir, Kur'an referans alınmalıdır. Kur'an'a yaklaşım, din merkezli ancak tarihsel,

sosyolojik, antropolojik olabilir. Aynı zamanda gayesel yani Kur'an'ın ortaya koymak istediği amaca uygun okunmalıdır. Kavramların taşıyıcısı olan din ile anlam veren gayelikleri yani mesajı taşıyan dil arasındaki ayrım iyi yapılmalıdır. Kur'an, insanlığa hukuktan ziyade, eğitici ve ahlaki direktifler sunar anlayışı, görüldüğü üzere önceki düşünürlerin görüşlerine paralel bir tavır takındığının göstergesidir.

Sekizinci ve son bölümde yazar, "Ferit İshak" ismini ön plana çıkarır. Burada "Özgürlüğüne Kavuşan Bir İslami Din Bilimine Doğru" adlı başlık vardır.

Ferit İshak, ırkçılığı ve geri kalmışlığı reddederek bunlara savaş açmış ve ayrılıkçı rejimlere karşı gelmiş bir düşünürdür. "Sefaleti ve acı çekmeyi yaratan baskının bizzat kendisi, gerçek bir günahdır" der. İnanç, sadece bir adanma değildir. Aynı zamanda dünya işlerinin sorumluluğunu üstlenmektir. Birlikte yaşama kültürü hayatidir. Ona göre Kur'an tarihselliğin konusudur.

Görüldüğü üzere eser, bir döneme damgasını vuran ve halen etkisini sürdüren eylem ve anlamının birleştiği bir akımın önemli şahıslarını incelemek üzere kurgulanmıştır. Amacın samimiyetle dini anlama ve yaşama çabası olduğunu düşünerek İslam adına hizmet eden her bir bireyin kendisinin ve düşüncelerinin değerli olduğunu unutmamak gerekmektedir. Özgünlük ve farklılığın değeri üzerine kurgulanan eserin, incelenen düşünürleri bu yönleriyle başarılı bir şekilde tanıttığı söylenebilir.

